

Nübar HƏKİMOVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: nubarhekimova@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2023.2.29>

AT KULTU-ÖYÜMÜ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNDƏ

Xülasə

Şifahi ədəbiyyatda at kultu, at öyümü məsələsi müxtəlif xalqların etnoqraflarını, folklorşünaslarını düşündürən əsas məsələlərdən biridir. Sözsüz at kultu ilə bağlı həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarımızda, əfsanələrimizdə, zəngin bayatılarımızda, alqış-qarğış dualarımızda at öyümü-deyimi ilə bağlı sayısız-hesabsız bədii təsvir və ifadə vasitəsinə rast gəlirik. Məqalədə Koroğlunun Qıratı, Düratı, dəlilərinin Ərəbatı, Qaçaq Kərəmin Dilboz atı haqqında zəngin elat ağız icadları olan bayatılarda sayısız-hesabsız nümunələr araşdırılmış və tədqiq edilmişdir. Araşdırmalardan aydın olur ki, at öyümünə qəhrəmanlıq dastanlarımızda daha çox təsadüf olunur.

Açar sözlər: at, kult, dastan, Koroğlu, xalq, əfsanə

Nubar HAKİMOVA

THE CULT OF HORSE IN THE DESCRIPTION AND MEANS OF EXPRESSION

Summary

In the oral literature the question of the cult of horses is one of the main issues that make ethnography specialists and folklorists of different peoples think. In our heroic and love epics, legends, rich applause and cursing prayers associated with the cult of the horse, one can find countless means of artistic description and expression associated with the saying of the horse. In the article many examples about the horses such as Koroghlu's Girat and Durat, the hero's Arabat, Gachag Kerem's Dilboz in rich folklore samples are explained and investigated. It is clear from the investigation that the cult of horse is more seen in our heroic epics.

Key words: horse, cult, epic, Koroghlu, folk, legend

Нубар АКИМОВА

КУЛЬТ КОНЯ – СРЕДСТВА ОПИСАНИЯ И ВЫРАЖЕНИЯ ВОСХВАЛЕНИЯ

Резюме

В устной литературе вопрос культа коня и его восхваление, является одним из основных вопросов, волнующих этнографов и фольклористов

разных народов. Как и в героических эпосах, с культом коня мы встречаемся также и в любовных эпосах, в легендах, и в баяты славящимся своим богатым содержанием, в наших проклинаниях и восхваляющих молитвах. Мы в этих произведениях встречаемся с бесчисленным множеством художественных описаний и средств выражения, связанных с культом коня. В статье были исследованы множество примеров из баятылар связанных с Гыратом Кёроглу, Дурате, об Арабате воинов Кероглы, о коне Дильбозе Гачака Керема. Из исследования видно, что восхваление коня чаще встречается в наших героических былинах.

Ключевые слова: лошадь, культ, эпос, Кероглу, народ, легенда

At kultu Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının lirik, epik-lirik janlarında ən aktual mövzu kimi özünə əzəli-əbədi yer qazanmışdır. Belə ki, dörd misralı, yeddi hecalı, birinci, ikinci və dördüncü misrası sərbəst buraxılan bayatı şeir şəklində at öyümünə aid yüzlərlə nümunələr ithaf olunmuşdur. Bu nümunələrin ideya-məzmunu da olduqca çoxsahələli, çoxşaxəli və çalarlıdır. Bayatılarda atın igidə dar gündə yoldaş, qardaş, dost kimi dayaq olması olduqca mənalı-məqamlı verilir. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirmək yerinə düşərdi.

Arzu, istək, diləklə bağlı deyilmiş at öyümlərində:

Göy at yallaram səni,
Gümüş nallaram səni.
Məni yara yetirsən,
Məxmər çullaram səni.

Yar gəlir bədöy atda,
Arxalığı göy, qatda.
İyid oğul bəd gündə,
Ya atda, ya yer altda.

Boz atın oyanmasın,
Çək başın, oyanmasın.
Gəlirsən gecədən gəl,
Ürəyim oyanmasın.

Düldülü Əli mindi,
Atlandı, Əli mindi.
Könlüm yar arzular,
Yetişmir əlim indi.

Verilən nümunələrdə sözlər poetik seçimi, çeşidi, irdəlməsi, bayatıda işlək məqamı sənətkarlıq baxımından al-əlvandır, uğurludur. Lirik “mən”in istək-arzusu, diləyi həlimdir-həzindir, mübahdır. Atla lirik “mən”in poetik peyvəndi istək-arzuda uğurlu tərəf-müqabildir. Deyilmiş fikirlər öyümlər səmtli-suatlıdır.

Birinci nümunədə Göy at qəhrəmanının lirik duyğularının, coşğunluq keyfiyyətinin poetik təzahürünə xidmət edir. Lirik qəhrəman öz yarına qovuşmaq üçün tələsir, ancaq onun fiziki imkanlarının müəyyən həddi var. At, bu baxımdan, qəhrəmanı öz sevgilisinə daha tez yetişdirəcək köməkçidir. Lirik qəhrəman buna görə öz atını tərənnüm edir, onu öz sevgilisinin səviyyəsinə qaldıraraq öyür. Yaxud ikinci nümunədə at yenə də sevgi çərçivəsində tərənnüm olunur. Sevgili bədoy atın üstündə təsvir edilir. At qəhrəmanın öz yarının təsəvvüründə mövcud olan bütöv obrazının bir parçasını təşkil edir. Ancaq qədim türk düşüncəsində sevgi qəhrəmanlıqdan qıraqda təsəvvür olunmur. Ona görə də şeirin sonrakı iki mısrası igidi, sevgili qəhrəmanı ümumiyyətlə atsız təsəvvür etmir. Üçüncü bayatıda Boz at yenə də sevgi-məhəbbət çərçivəsinə öyülür. Sonuncu bayatı atın sevgi ilə bağlı öyümünü Həzrət Əli müqəddəsliyi səviyyəsinə qaldırır.

Yaxud, dostluqda atın lirik “mən”lə tərəf-müqabil öyüm-deyiminə diqqət yetirək.

Bayatlarda:

Dar günü at iyidə,
Varın var, sat iyidə.
Bərk gündə, bərk ayaqda,
Yoldaşdır at iyidə.

Əzizim, Qırat gəl,
Canım, gözüm Qırat gəl.
Başım cəllad əlində,
Dar günümdü, Qırat gəl.

Gəraylılarda:

Həmzə, atı yaxşı saxla,
At igidin qardaşdı.
Gündə muğayat olub yoxla,
At igidin qardaşdı.

Yay olan dağa yollat,
Yaz olanda ifçin nallat.
Qış olanda məxmər çullat,
At igidin qardaşdı.

Qoşmalarda:

Koroğluyam, Qırat üstə gəzərdim,
Müxənnətlər başın vurub əzərdim,
Nərələr çəkərdim, səflər pozardım,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Yaxud, atın xasiyyəti haqqında:

Qaranlıq gecədə yol çaşırmayan,
Düşmən qabağında ər düşürməyən.
Üstündə əl-ayaq yığsırılmayan,
Koroğlunun atı dəli gərəkdi.

Ümumiyyətlə, at kultu haqqında qeyd etdiyimiz kimi əfsanə-əsatirlərimizdə, nağıllarımızda, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda istənilən qədər ürək dolusu öyüm, deyim vardır.

Sözsüz, bu öyüm, deyimlər özünün bəşəri qiymətini poetik nümunənin sənətkarlığında tapır. Bu baxımdan, M.F.Axundovun aşağıda söylədiyi fikir olduqca mənalı və məqamlıdır: “İki şey şeirin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi. Məzmun gözəlliyi olub ifadə gözəlliyinə malik olmayan bir nəzm Mollayi-Ruminin məsnəvisi kimi, məqbul nəzmdir, amma şeiriyətində nöqsan vardır.

İfadə gözəlliyinə malik olub, məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə, tehranlı Qaninin şeirləri kimi, zəif və kəsalət artırınca nəzmdir, amma yenə şeir növündəndir, yenə də hünərdir. Həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm, Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si və Hafizin “Divan”ı kimi, nəşə artırıcı və həyacanlandırıcı olub, hər kəs tərəfindən bəyənilir” (1, 197).

Sözsüz, bu dəyərli fikri at kultu ilə bağlı xalq ədəbiyyatımızın öyüm deyimlərinə də çəkinmədən şamil etmək olar. Bu bir həqiqətdir ki, müdrik xalqımızın ağız icadları həmişəyaşar, həmişə təzə-tərdir. O əsrlərin, qərinələrin sınağından uğurlu, urvatlı çıxmış, özünə elat məclislərində, saz-aşıqlarının duyumunda həmişəyaşarlıq pasportu qazanmışdır.

Fikrimizi təsdiqə yetirmək üçün veriləcək poetik nümunələrə “Azərbaycan dastanları” kitabında diqqət yetirək:

Alıb Qıratın tərkinə,
Dönərəm yelə, aparram. (3,42)

Verilən nümunədə “dönərəm yelə” sabit söz birləşməsi-metaforadır. Bu nümunədə gülü-qüvvətli məcaz yaradılmış, həm də frazeoloji birləşmənin ideal növüdür. Demək olar ki, Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında bütöv bir məcazlar sistemi ilə qarşılaşıq. Misallara müraiət etsək fikrimizin doğru, dürüstlüyü təsdiq olunar:

Çənlibel oylağım, Qırat dayağım,
At minməkdə arzumanım qalmadı (3, 42).

Beytdə işlənən “Qırat dayağım” məcazi mənada işlənmişdir. Əslində “dayaq” leksik vahidi bildiyimiz kimi evə, dama, talvara “dirək” mənasına aid edilir. Elat leksikonundan alınan bu söz bir Qıratın Koroğluya dar gündə, dar ayaqda dayağı, söykəyi və xilaskarı kimi tərəf-müqabil işlənmişdir.

İgidin, atıdır çiyərparası,
Mənim Ərəbatım gördünmü ola? (3,22).

Bu nümunədə Koroğlu “çiyərparası” sözünü “diləyi, döləyi, köməyi, əzizi, istəyi” tərzində də işlədə bilərdi. Lakin onda “çiyərparası” məcazı bu beytdə indiki halda olduğu qədər mənə-məqamlı, təsirli olmazdı. Fikrin poetik deyimi bir qədər cılız, sönük görünərdi.

“Koroğlu” dastanında bəzən həm məcaz, həm təkrar, həm mübaliğə, həm bənzətmə, həm də bədii sual eynicə şeirdə olduqca sənətkarlıqla işlədilmişdir. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün bir neçə misala müraciət etmək yerinə düşərdi:

Qırat mənim dirəyim,
Əriyər, qalmaz ürəyim.
Sən olasan duz-çörəyim,
Həmzə, incitmə Qıratı!

Qırat mənim iki gözüm,
Belə dərdə necə dözüüm?
Həmzə, sənə budu sözüm,
Oğul, incitmə Qıratı! (3, 22)

Gəraylıda verilən “dirəyim” məcazi mənada işlənmiş və ikinci bəndin birinci misrası “Qırat mənim iki gözüm” deyimində isə həm bənzətmə, həm də qüvvətli məcaz özünü göstərir. Birinci bəndin ikini misrasındakı “əriyər qalmaz ürəyim” sözləri isə mübaliğədir. Bildiyimiz kimi, ürək əriməz. Şeirin ikinci bəndinin ikinci bəndinin ikinci misrasındakı “Belə dərdə necə dözüüm” poetik təqdim bədii ifadəsidir –yəni bədii sualdır, olduqca təsirli poetik fiqurlardandır.

Yaxud:

Əzizim, Qaçaq Kərəm,
Oğuldur Qaçaq kərəm,
At yalmanına yatan,
İgiddir Qaçaq Kərəm. (3, 42)

Bu bayatıda “Qaçaq Kərəm” igid, qəhrəman, alp-ər mənalarında mənalarında işlədilən məcazdır. Bir qədər də aydınlıq gətirmiş olsaq, yəni xüsusi adların müəyyən mənada ümumiləşdirilərək işlədilməsi də əslində məcaziləşmənin bir növüdür. Mənə-məqamına görə bədii təsvir vasitəsidir.

Uca dağ başında yel kimi əsər,
Dar günümdə mənə ürək Qıratım.
Bir aylıq mənzili bir gündə kəsər,
Köhlən bəslənmiş, gərək Qıratım. (3, 22)

Bu nümunədə “yel kimi əsər” “dar günümdə” kimi poetik təqdimlər olduqca təsirli bədii təsvir vasitəsi-bənzətmədir. “Bir aylıq mənzili bir günə kəsər” misrası isə mübaliğəyə ən tutarlı nümunədir. Sözsüz ki, nümunədə verilən bənzətmələr, mübaliğələr şeirdə poetik fikri qüvvələndirməyə xidmət etmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan aşıq poeziyasında mübaliğələr aşıq şairlərə hissi ekspressiv çalarda da cilalı, mənə-məqamlı ifadə etmək baxımından geniş imkanlar

verir. Fikrimizi durultmaq üçün Koroğlunun saz aşığılarının repertuarında mühüm yer tutan “vermə” rədifli qoşmasından bir bəndə diqqət yetirək:

Əylən deyim Qıratın qiymətini,
Səksən min sərkərdə, mala da vermə!
Səksən min ağ tüklü qəmər eyəcə,
Səksən min xəzinə pula da vermə! (3, 23)

Nümunədə verilmiş “Səksən min sərkərdə” “səksən min ağ tüklü ağ tüklü” “səksən min xəzinə” ifadələri həm bədii təsvir vasitəsi – qüvvətli mübaliğədir, həm bədii ifadə vasitəsi kimi təkrirdir. Yəni, əslində, ustadın ekspressivlik yaradan misralarında işlənmə məqamına görə fürsətli söz çeşidi, söz oyunudur. Bu mənada bütün bənddəki poetik söz oyunu söz oyunu Qıratın qiymətinin həddi-hüddudunu təyin etmək üçün güclü mübaliğədir.

Yaxud, həminə qolda “Həmzənin Qıratı aparmağı” oxuyuruq:

“Koroğlu dedi:

- Həmzə, indi ki, belə oldu, get muradına çat! Ancaq mən gəlincə atı yaxşı saxla! Qoyma incitsinlər! Sən ki, bilərsən. At ki, var igidin qardaşdı.

Bu sözdə Koroğlunun ürəyi köyrəldi. Sazı yenə döşünə basdı, dedi:

Atı sevib bəslə körpə,
Hayğıranda çıxsın çarpa,
Hər yeyəndə qırx tac arpa,
At igidin qardaşdı”. (3, 29)

Sözsüz ki, bir dəfəyə heç bir at “qırx tac arpa”-nı yeyə bilməz. Koroğlu burada mübaliğədən çox ustalıqla, çox incəliklə istifadə etmiş, Qıratın dar günündə yağlı ilə döyüşündə, yerində olduğu kimi yeyişində də elat dilindəki şişirtmədən yerinə görə inandırıcı istifadə etmişdir. Elə bu bəndin özündə Koroğlu “At igidin qardaşdı” deməklə, olduqca sərrast poetik şəxsləndirmə yaratmışdır.

“Koroğlu” rədifli gəraylıya diqqət etsək görürük ki, yağılara, yadlara, xan-xavanlara, paşa-sultanlara divan tutub, qan udduran Koroğlu dəyirməndə Dürati Keçəl Həmzədən qaytarmaq əvəzinə, dar gündə, döyüşdə diləyi-döləyi, qardaşı, sirdaşı saydığı Qıratı da əlindən verir. Yaranmış təzadlı təəssüf səhnəsində Koroğlunun təsvir-ifadə vasitələrindən uğurlu istifadəsinə diqqət yetirək:

Qırat burdan getdi büyün,
Sinəmə vurdu dağ, düyün,
Gedim dəlilərə nə deyim?
Öl, burada qal, Koroğlu! (3, 25)

Gəraylı təəssüfnamənin “Sinəmə vurdu dağ, düyün” misrasında həm metaforadan və həm də mübaliğə peyvəndindən ustalıqla istifadə etmişdir. Şeir in üçüncü misrasında – “Gedim dəlilərə nə deyim” misrasında bədii ifadə vasitəsi sintaktik fiqurdan-bədii sualdan istifadə etmişdir.

Koroğlunun poetik duyumunda bədii təsvir vasitəsi olan mübaliğələrdən daha çox istifadə olunmuşdur:

Mindim Qıratın belinə,

Kaş ki, düşmən yüz olaydı.

Bu nümunədə “Kaş ki, düşmən yüz olaydı” – deməklə, güclü mübaliğə yaradılmışdır.

“Koroğlu” dastanından “Qırat gəl” rədifli qoşma bəyani-haldan bir bəndə diqqət yetirməklə bənzətmədən, mübaliğədən, epitetdən çox ustalıqla istifadə olunduğunun şahidi olarıq:

Mənim atım atım-atım atılır,
Qulaqları qarğı kimi çatılar.
Ucuzluqda min tümənə satılar,
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl. (3, 26)

Nümunədə “Qulaqları qarğı kimi çatılar” misrası bədii təsvir vasitəsi kimi bənzətmədir. Üçüncü misradakı “Ucuzluqla min tümənə satılar” bədii təsvir vasitəsi kimi mübaliğədir. IV son misra “Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat gəl” isə bədii təsvir vasitəsi kimi epitet-bədii təyindir.

Biz Koroğlu şeirlərində epitetlərdən gen-bol istifadə olunduğuna demək olar ki, misra, beyt, bəndlərdə tez-tez rast gəlirik. Fikrimizi aşkarlamaq üçün bir neçə nümunəyə diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab etdik:

Paşa, sənə nişan verim Qıratı,
Əbrişim ipəkdən yalı gərəkdi.
Bir mina boylu, uca sarğalı,
Bir yarım hoqqadan nalı gərəkdi.

Armudu dırnaqlı, hündür boyunlu,
Meydana girəndə yüz min oyunlu,
Dəyirman mədəli, ac quru yemli,
Ortası qulanla dolu gərəkdi. (3.28)

Atın qədir-qiyməti haqqında ürəkdolusu öyümündə, deyimində Koroğludan verdiyimiz bu qoşmanın üçüncü misrasında “Bir mina boylu, uca sarğalı” bədii təsvir vasitəsi kimi epitet-bədii təyindir. Dördüncü misradakı “Bir yarım hoqqadan sonra nala gərəkdir.” Poetik duyumda isə güclü və orijinal mübaliğə-elat təbiri ilə desək şişirtmə vardır. Qoşmanın ikinci bəndinin birinci misrasında “Armudu dırnaqlı, hündür boyunlu” əslində bədii təsvir vasitəsi kimi epitetdir. “Meydana girəndə yüz min oyunlu” misrasında bədii təsvir vasitəsi kimi mübaliğə olduqca güclüdür.

Buradakı mübaliğənin iki aspekti var:

- 1) Atın obraz kimi əsatiri aspekti.
- 2) Atın döyüş vasitəsi kimi epik tərənnüm aspekti.

Bu aspektlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Birinci daha qədimdir. At pərəstiş obyektinə olmuş, əcdad kimi, mediator kimi düşünülmüşdür. Bu qat ilkin olmaqla ən altda durur. Ancaq Koroğlunun atı tərənnümündə biz daha çox qəhrəmanın öz döyüş yoldaşının öyümünü görürük. Bu aspektləri bir-birindən ayırmaq olmaz. Ənənəvi düşüncə ilə yaşayan türk bilirdi ki, altındakı döyüş atı onun uğurunun əsası,

rəhnidir. At olmadan o, qələbə çala bilməyəcək. Demək, bir tərəfdən ənənəvi düşüncə, o biri tərəfdən real həyat ehtiyacları atın istənilən poetik öyümünün, o cümlədən yuxarıdakı Koroğlu öyümünün psixoloji-poetik əsasında durur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Qaçaq Nəbi” dastanında da öyümündə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən özünəməxsus tərzdə istifadə olunmuşdur. İki nümunəyə diqqət yetirmək yerinə düşərdi:

Oğurlandı yaman yerdə Bozatım,
Qırılıbdı tamam qolum, qanadım.
Bozatsız mən necə rahat yatım,
Ürəkdən istərəm səni, Bozatım!
Sənsən mənim qolum, həm qanadım!

Yaxud:

Boz atım davada pələngdi, pələng,
Qızılquş baxışlı, gözləri qəşəng,
Belimdə qılıncım, çiyimdə tüfəng,
Bozatım, yeri ha, aman günüdü,
Həcərin qalada yaman günüdü! (3, 38)

Verilən nümunələrdə “Qırılıbdı tamam qolum, qanadım” “Sənsən mənim qolum həm qanadım” misraları metaforalara ən yaxşı nümunədir.

Sözsüz, bu həm də bədii ifadə vasitəsi kimi inversiyadır. İkinci nümunədə “pələngdi, pələng” “Qızıl quş baxışlı, gözləri qəşəng” isə işlənmə məqamına görə epitet-bədii təyindir. Eyni zamanda, bənzətmə məqamında şeirdə güclüdür.

Yaxud:

Ceyrana bənzər qaçışın,
Addımla, qurban qoluna!
Tərlana bənzər uçuşuna,
Əl çatmaz ipək yalına... (3, 43)

Koroğlunun Hasan Paşanın müharibəsindən çıxmaq üçün gəraylısında Qıratı Tona çayına vurarkən dediyi müraciətdə-dar günündə özünə dilək-dölək sandığı atına müraciətində birinci və üçüncü misralarda Qıratın qaçışını “ceyrana” çaya süzüb keçməsinə “tərlanın uçuşuna” bənzətməsi tərəf müqabillikdə ən tutarlı bədii təsvir vasitəsidir. Həmçinin Qıratın yalını “ipəyə” bənzətməsi də orijinal duyum-deyim, öyümdür.

Koroğlu şeirlərində məcazlar sistemi də güclüdür. Bir neçə misala müraciət etmək fikrimizi duruldar, aydınlıq gətirər.

Koroğlunun Xotkar qızı, cəmi Çənlibel dəlilərinin anasına dediyi gəraylıdan bir beytə diqqət yetirək:

Nigar, Düratın itməyi,
Yandırır məni, yandırır. (3, 27)

Sözsüz, Düratın itməsi haqqında deyilmiş “Yandırır məni, yandırır” poetik fikri əslində öz həqiqi mənasında işlədilmişdir. Burada işlənən “yandırır” ifadəsi bədii təsvir vasitəsi kimi məcazdır.

Yaxud, bu sətirlərin müəllifi tərəfindən Babayev Böyükkişi Balakişi oğlundan yazıya aldığı “Meytər Alı” qolundan aşağıdakı nümunələr diqqət yetirmək yerinə düşərdi:

At istədim ayğır olsun,
Əl dəyməmiş yay-qır olsun,
Demədim ki, yanqır olsun,
Mən səndən cins at istədim. (2, 149)

Yaxud:

Cinsi bəlli dərya atı,
Yalmanına igid yatı.
Əriyibdi yel qanadı,
Oğul, ata yad göz baxıb. (2, 148)

Verilən nümunələrdə birinci bəndin I, II, III misraları ikinci bənddə II, III misralar məcazlara ən tutarlı nümunələrdir.

Koroğlunun Qıratı, Düratı, dəlilərinin Ərəbatı, Qaçaq Nəbinin Bozadı, Qaçaq Kərəmin Dilboz atı haqqında zəngin elat ağız icadları olan bayatılarda saysız-hesabsız nümunələrə rast gəlirik. Biz yüzlərlə bayatılardan burada söhbət açmağa ehtiyac duymadığımızdan, onlardan bəzilərini sənətkarlıq baxımından qədərbilən oxucularımızla tanış etməyi özümüzə borc bilirik.

Sözsüz ki, bu bayatıların bir qismi xəbəngi-sövti uyuşma yolu ilə təcniyə meyllilik, bir qismi isə sözlün əsl mənasında təcniyə bayatılardır:

Əzizim, qaş qara,
Gözlər qara, qaş qara.
Koroğlunu mərd edən,
Qıratdı, aşikara.

Verilən nümunədə ifadələrin sərrast çeşidi, cilalığı sözsüz, deyim məqamında güclü ekspressiv ton, emosiya yaratmışdır. Bununla belə, bu cinas-təcniyə bayatıda I misrada “qaş qara” ifadəsi axşam üstü, II misrada “qaş qara” sözlün həqiqi mənasında qaşın qaralığı, IV misrada isə “aşkara” ifadəsində sövti uyuşma yolu ilə formaca eyni, məzmunca müxtəlif anlamlarda olan sözlər seçimində xəbəngi yolu ilə siqlətli poetik peyvənd yaratmışdır. Ümumiyyətlə, ağız ədəbiyyatında cinas yaratmaqda ən oynaq, ən məhsuldar lirik şeir şəkilləri içərisində bayatılar özünəməxsus xüsusi yer tutur. Fikrimizi təsdiq baxımından aydınlaşdırmaq üçün bir neçə nümunəyə diqqət yetirmək yerinə düşərdi:

Əzizim, Çənlibelə,
Çiskinli Çənlibelə,
At istərəm Qırat tək,
Üz tuta Çənlibelə.

Əzizinəm, ha sarı,
Himi möhəm, hasarı.
Divarı çox ucadı,

Qırat aşar hasarı. (3, 49)

Əzizinəm, kölgəsinə,
Qurban mərd kölgəsinə.
Qaçaq Kərəm sığınıb,
Dilboz at kölgəsinə. (3, 60)

Əzizinəm, kürən at,
Baş aparar kürən at,
Biri Dür, biri Qırat,
Qoç Koroğlu minən at.

Əzizinəm, Qırata,
Yağı gəldi qır, ata.
İnsafdımı Həməzə tək,
Keçəl minə Qırata.

Aşiq, Qazağı sarı,
Yolum, Qazağı sarı.
Qır, Dürat seyrangahı,
Cənnət, Qazağı sarı. (3, 34)

Verilən nümunələrdə sözlərin işlənmə, çeşidlənmə məna-məqamına təfərrincilə diqqət edilərsə, bayatılarda cinaslar-həmcins sözlər hesabına seçilib-irdələnib. Formaca eyni, məzmunca müxtəlif sözlər hesabına qafiyələnən bu nümunələr sözün deyim tərzini cilalı, şirğalı etmiş, oxunuşunu asanlaşdırmışdır. Bununla belə, verilən nümunədə poetik müqayisə, bənzətmə, metaforalar da vardır.

Yaxud, başqa cinas bayatı nümunələrinə diqqət yetirək:

Misri qılınc,
Qındadı Misri qılınc.
Koroğlunun dostudur,
Qıratla Misri qılınc.

Körpü sal, Kür üstündən,
Qıratı sür üstündən.
Gözüm yağdı axtarır,
Alagözlü Dür üstündə.

Tövlədə kəhər ağlar,
Belində yəhər ağlar.
Oğlu ölən analar,
Hər axşam-səhər ağlar.

Karı gördü,
Zaman karı gördü.
Dağ çəkdi sitəmkara,
Koroğlu, karı gördü.

Əzizim, yaxşı ata,
Yar oxun yaxşı ata.
Sözü de qoç iyidə,
Pulu ver yaxşı yaxşı ata.

Ərəbatın zil qara,
İpək yalı zil qara.
Verməz yağıya aman,
Möhkəmdi o, ilqara. (3, 30)

Qədirbilən, itigözlü tələbkar oxuculara təqdim olunan bu cinas seçimli-çəşidli sözlərdən düzələn bayatı deyimləri-öyümlərində ayrı-ayrı bayatılarda verilmiş misra anlamlarında simvollarından, rəmzlərdən, bədii təyinlərdən, metonimiyalardan, omonimlərdən, metaforalardan, antonimlərdən yerinə məqamına görə bacarıqla istifadə olunmuşdu. Belə ki, nümunə verilən bir bayatıda “Koroğlunun dostudur, Qıratla Misri qılınc” simvol-rəmzdür. İkinci bayatıda “Alagözlü Dür üstündə” işlək məqamına görə bədii təyindir. Üçüncü bayatıda “Tövlədə kəhər ağlar, belində yəhər ağlar” misralarında məcazın metonimiya növündən istifadə olunmuşdur. Sözsüz, nümunə verilən altı bayatı nümunəsində “qılınc” “üstündən” “ağlar” “gördü” “yaxşı ata” “zil qara” ifadələri omonimlərdir. Dördüncü bayatı nümunəsində “Dağ çəkdi sitəmkara” misrası bədii ifadə vasitəsi kimi metonimiyadır. Sözsüz, metonimiyalar şeirə emosionallıq, bədii çeviklik verməkdə olduqca aktivdir. Beşinci bayatıda “yaxşı ata” cinas “qoç” sözü isə işlənmə yerinə-məqamına görə bədii təyindir. Altıncı nümunədə “zil qara” cinas, “ipək yalı” ifadəsi isə bədii təyindir.

ƏDƏBİYYAT

1. M. F. Axundov. Əsərləri, 2-ci cild, Bakı, 1988.
2. M.Həkimov. Azərbaycan xalq dastanları, əfsanə və nağıl deyimləri, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1999.
3. Azərbaycan dastanları, IV cild, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1969.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 30.09.2023

Son variant 10.10.2023